

Bulgáriai kisebbségek történelmi távlatból

Relations of compatibility and incompatibility between christians and muslims in Bulgaria. Ed. by Antonina Zhelyazkova. Sofia, International Centre for Minority Studies and Intercultural Relations' Foundation 1994. 395 p.

A szófiai kisebbségeket tanulmányozó és interkulturális kapcsolatokkal foglalkozó nemzetközi központ Phare-támogatással angol nyelvű tanulmánykötetet jelentetett meg *Kompatibilitás és összeférhetlenség keresztények és muzulmánok között Bulgáriában* címmel. A könyv hiánypótló abból a szempontból, hogy megpróbálja a mai bolgár etnikai konfliktusok és előítéletek kialakulását történelmi és társadalomfejlődési szempontok alapján vizsgálni. A tanulmányok a muzulmán, a zsidó és a cigány kisebbség történelmével foglalkoznak. Ami a mai bolgár-muzulmán együttélésre vonatkozó írásokat illeti, a kötet szerzői egy jól dokumentált és 1993-94-ben a Rodope-hegységben végzett szociológiai kutatásra támaszkodnak, így az általuk levont következtetések tudományosan megalapozottak. (A Rodope Bulgáriának az a vidéke, ahol vegyesen élnek keresztény és muzulmán bolgárok, síita és szunnita törökök, keresztény és muzulmán cigányok.)

Mielőtt bárki nekilátna egy balkáni ország történelmével foglalkozni, figyelembe kell vennie néhány olyan sztereotípiát és történelmi tény, amely a térségre általánosan jellemző: 1. A Nyugat a Balkánt sosem tekintette Európa részének; ez a térség mindig fenyegette a kontinens békéjét és a kialakult egyensúlyt. Ezt támasztják alá az 1885-ös szerb-bolgár háború, az 1912-es és 1913-as balkáni háborúk vagy Ferdinánd szarajevói meggyilkolása 1914-ben. A „puskaporos hordó” képet erősíti a jelenlegi jugoszláviai háború és annak Koszovóra, illetve Macedóniára történő esetleges továbbterjedése. 2. A török uralom a Balkánon 5-8 nemzedékre nyúlik vissza, tehát annak emléke még erősen él a helyi lakosság tudatában. 3. A mai balkáni államokban nagy számban élnek török, illetve muzulmán kisebbségek 4. Az etnikai tisztogatás, az erőszakos névadás és a genocídiumok minden nemzetállam kialakulásának velejárói. Csakhogy míg például Spanyolországban ez a folyamat a XV-XVI. században, a Habsburg Birodalomban először Mária Terézia idejében, Törökországban pedig a XX. század elején már lezajlott, addig a balkáni országok akkor jutottak a fejlődés ilyen fokára, amikor a média képes minden erőszakot rögtön eljuttatni a világ bármely pontjára, nagy felháborodást váltva ki. A mai Bulgária területén jóval a török hódítás előtt már éltek muzulmánok. A Razgrad környéki törökök sokak szerint az Oszmán Birodalom idején eltörökösödött krími tatárok, gagauzok és Anatóliából menekült síita kazulbasik leszármazottjai. A kötet szerzője megemlíti azt a teóriát is, miszerint a mai bulgáriai törökök a 681-ben államot alapító bolgár-türk törzs muzulmán utódai. Az kétségtelen, hogy a balkáni ország muzulmán lakossága eredetét tekintve igen sokszínű, azonban a „bolgár törzs” teória valószínűleg azt hivatott bizonyítani minden tudományos alap nélkül, hogy a XX. századi kisebbségellenes bolgár politika jogos, mivel a törökök esetében valójában ősi bolgárokat kell újra keresztény hitre téríteni.

A török uralom idején a muzulmánok száma fokozatosan nőtt a balkáni államokban. A kötet részletesen felsorolja az iszlám terjedésének okait és módszereit: 1. A keresztény rabszolgák a muzulmán vallás felvételével jobbágyokká léphettek elő. 2. Sok török vett feleségül erőszakkal keresztény nőket, akiknek automatikusan muzulmánna kellett válniuk. 3. A XIV. és a XVIII. század között sok keresztény gyereket raboltak el és képezték ki janicsárrá, akiket természetesen az iszlám szellemében neveltek. 4. A keresztény halálraítélteknek a szultán megkegyelmezhetett, amennyiben muzulmán hitre tértek. 5. Egész falvak tértek át önként, hiszen a birodalmi berendezkedés szerint az „igazhitűek” nem fizettek adót. Az iszlám vallás nemcsak gazdasági, de társadalmi előnyt is jelentett. 6. A Korán tiltja az erőszakos iszlámosítást, ráadásul a keresztény alattvalók adóiból élő birodalmi

apparátusnak sem volt érdeke a térítés. Ennek ellenére a Porta az albánok, a bosnyákok, a szandzsákok és a pomákok (muzulmán vallású bolgárok és macedónok) esetében erős iszlamosítási propagandát és néhol erőszakot is bevetett. 7. Stratégiai okokból Isztambul néhány esetben muzulmán lakosságot telepített a birodalom határaitra.

A török idöket a bolgár történettudomány alaposan feldolgozta. A zsvikovi érában a Törökországhoz füzödö pillanatnyi viszonytól füzgött, hogy a tankönyvekben török vagy oszmán rabságról esik-e szó, illetve hogy ez a korszak csak a keresztény lakosság szenvedéseivel vagy esetleg más következményekkel is járt. Amit azonban biztosan meg lehet állapítani, az az, hogy a hat évszázados közös lét ellenére a birodalom muzulmán és keresztény közösségei között kialakult egy uralkodó-alattvaló viszony. A két népcsoport elkülönülve élt, egymásról keveset tudtak. Az akkori bolgárok érzületeit leghívebben a bolgár népi líra különbözö ciklusai mutatják be. Ezen müvek kialakulását nem befolyásolhatták a késöbbi politikai manipulációkés érdekek, a tanulmány ezért is foglalkozik rendszerezésükkel: 1. *Tatárciklus*: a Tirnovói Bolgár Királyságot a tatárok a XIII. században elpusztították. 2. *Rabszolgaciklus*: ezek a költemények a török rabszolgaságba hurcolt keresztények szenvedéseiröl szólnak 3. *Momcsil junák* (a junák népi höskölteményeket jelent): a versekben Momcsil bojár 1345-ben ellenállt Szmirna Umur Beg emírnének. Ezen versek érdekessége, hogy a történetekben a bolgár harcosokat görög, horvát, albán vagy vlah nők árulják el. Ez a motívum arra a balkáni megosztottságra is utal, amit a török kihasznált a félsziget meghódításakor. A valóságban Momcsil török származású földesúr volt, aki azonban felmondta az emírhez füzödö húbéri viszonyát, ezért háborúba keveredett vele. 4. *Sisman-ciklus*: Sisman, az utolsó bolgár cár az irodalomban az Iszkár folyó völgyében sokáig ellenáll a hódítónak. Valójában Sisman soha nem harcolt nyílt terepen a törökök ellen, és 1373-ban I. Murad vazallusává vált. A cárt Tirnovo és Nikápoly eleste után, 1395-ben kivégezték. 5. *Krali Marko-ciklus*: a legnagyobb irodalmi ciklus, melyben a bátor bojár csatái során mindig megmenti a rabszolgaságba hurcolt keresztényeket. A valóság azonban teljesen más: ö volt a legelső bojár, aki behódolt a törököknek. Az utókor valószínűleg azért őrizte meg pozitív formában emlékét, mert Krali Marko volt Prilep utolsó keresztény földesura. 6. *Janicsárdalok*: ezek a költemények mindig keresztény gyermekek elablásáról és janicsárrá neveléséről szólnak. A költemények úgy végzödnek, hogy a vad janicsár éppen saját anyját vagy nővérét készül megeröszakolni vagy megölni, amikor hirtelen rájuk ismer, és rádöbben saját származására. Ezek a versek jól jelzik, hogy a janicsárság intézménye mennyire fájdalmas volt az akkori keresztények számára. 7. *Törökösítés*: ezekben az epikai költeményekben a keresztény hösök inkább meghaltak, mintsem muzulmánná váltak volna. Ha valaki mégis önként áttért az iszlám vallásra, az csak a falusi bulgárokat a törökökhöz hasonlóan szipolyozó gazdag paraszt vagy földesúr lehetett. 8. *Hajdúciklus*: a valóságban kegyetlen és rabló hajdú betyárok a népi irodalomban csak a „népnyúzö” török funkcionáriusokat és gazdag keresztény parasztokat rabolták ki igazságot téve.

A keresztények sanyarú sorsa ellenére a XIX. századi bolgár forradalmi újságírásban a törökök nem más vallású és utálatra méltó zsarnokokként szerepeltek. Rakovszki, Karavelov, Szlavejkov és Botev cikkeiben inkább a vallási fanatizmus, a reformra és a nyugati civilizáció befogadására képtelen ember szimbólumává váltak. Ennek is köszönhető, hogy az 1787-es felszabadulást követően az új bolgár kormány egyik első rendelete megtiltotta a muzulmán lakosság zaklatását. Az 1878-as tirnovói alkotmányt a török küldöttek meg is szavazták, hiszen az figyelembe vette vallási érdekeiket, s a muzulmán vallási intézmények finanszírozását az állam magára vállalta. 1878 és 1923 között több mint 80 török újság jelent meg, a muzulmánok 1300 török nyelvü iskola müködtetésével oktatási autonómiát élvezetek, a kisebbségek megtarthatták földjeiket. Komolyabb atrocitásokra csak a Bulgária által az első balkáni háború során Törökországtól visszaszerzett területeken került sor, amikor is a hatóság

Kardzsali és Momcsilgrad környékéről nagy létszámú muzulmán lakosságot üzött el, válaszul a kelet-trákiai (Törökország európai része) bolgárellenes török kegyetlenkedésekre.

A bolgár kormány kisebbségi politikája 1923-ban radikálisan megváltozott. Az akkori hatalom a törökkérdést történelmi eseményekre hivatkozva a lakosság riogatására használta. Nem szabad elfelejteni, hogy addigra az ország elvesztette a két balkáni háborút és az első világháborút, minek következtében jelentős bolgár kisebbség került a határokon túlra, az ország nagy területi veszteségeket szenvedett, és Bulgáriát elárasztották a Szerbiából, Romániából és Görögországból érkező menekültek. Ráadásul a demográfiai adatok a muzulmán lakosság gyors térnyerését mutatták. 1925-ben került sor az első szervezett bolgár-török lakosságcserére. Újabb hivatalos lakosságcserek voltak 1927-ben, 1933-ban és 1935-ben. 1934-ben kezdte működését a *Rodina* (Haza) Szövetség, melynek célja az volt, hogy a pomákokat (bolgár eredetű muzulmánok) bolgár nevek felvételére ösztönözze. Ebben az időszakban Bulgáriában a Szerbiával és Görögországgal szembeni revansista és nemzeti eszmék eluralták a politika színterét, így nem is csoda, hogy a török kisebbség jogai fokozatosan csökkentek.

A kötet szerint a bolgár kisebbségi politikát a kommunizmus alatt két részre lehet bontani. 1945 és 1956 között a sztálini kisebbségi modell volt érvényben. A törökökkel kapcsolatos bolgár politika irányítására Moszkva Szófiába küldte A. V. Novicsevet, a leningrádi egyetem török-történelem szakos tanárát. A kommunista hatalom gyorsan leszámolt a háború előtti nemzeti politikusokkal. A Rodina Szövetség vezetőit egytől egyig meggyilkolták. A hatóság részlegesen visszaállította a török nyelvű oktatást, azonban kizárólag laikus alapon. Az ország hivatalos kisebbségi lapja a *Rabotnicseszko Delo* török fordítása lett. Az egyetemeken kommunista török vagy a Szovjetunióból érkező azeri professzorok oktattak török nyelven irodalmat, történelmet, filozófiát, fizikát és matematikát. A Bolgár Kommunista Párt felvett tagjai sorába sok törököt. Az új hatalom olyan kisebbségi elitet szeretett volna létrehozni, melynek segítségével felvehetné volna a harcot a muzulmán vallási befolyással szemben. A kommunista rezsim ateista volta miatt azonban csak részleges sikereket ért el az erősen vallásos török lakosság soraiban. A Rodopében pomák fegyveres csoportok görög és török segítséggel antikommunista szabotázsakciókat hajtottak végre a földek erőszakos kollektivizálása idején. Ebben az időszakban sem állt le a kivándorlás, Szófia 1951-ben kénytelen volt összesen 110 ezer muzulmán Törökországba engedni.

A Bolgár Kommunista Párt 1956 áprilisában, Todor Zsivkov hatalomra jutásával szakított a sztálini kisebbségi politikával. Az új főtitkár ekkor kijelentette: „A bulgáriai törökök a bolgár nemzet elidegeníthetetlen részei.” A diktátor 1958-ban meghirdette „a nacionalizmus és a vallási fanatizmus elleni harcot”, ami a valóságban a török nyelvű sajtó és oktatás megszűnését jelentette. A kisebbségek

elnyomása Ciprus Törökország által történt lerohanása után fokozódott. 1960-tól egyre több tanulmány jelent meg arról, hogy a XVI. és a XVII. században a török hódítók „milyen kegyetlen eszközökkel” térítették muzulmán hitre a bolgár keresztényeket. Ezzel lehetet indokolni, hogy a hatóságok 1960 és 1976 között 220 ezer pomák nevét bolgárosították a rendőrség és a katonaság bevetésével. Végül a Bolgár Kommunista Párt 1977-es kongresszusán-miután ugyanebben az évben ismét hozzájárult 66 ezer török kivándorlásához - Zsivkov kijelentette, hogy az ország gyakorlatilag homogén, és törölték az alkotmányból az *etnikai kisebbség* kifejezést.

Az 1984-1985-ös történések a zsvikovi politika teljes csődjét jelzik. A vizsgált tanulmány szerint a híressé vált törökellenes események kiváltó okai a következők: 1. A lakosságtól elszakadt hatóságok nem voltak képesek előre felmérni az erőszakos névváltoztatás és a mecsetek bezárásának várható következményeit. 2. A bolgár titkosszolgálat pontos adatokkal rendelkezett arról, hogy Kadhafi líbiai és Khomeini iráni vezető erős propagandát folytat a balkáni muzulmán kisebbségek között. 3. 1960-tól kezdve a bolgárok száma előbb stagnált,

majd csökkent, míg a muzulmán és a cigány lakosság aránya erőteljesen növekedett. 4. Mivel a török lakosság zöme a kommunizmus idején viszonylag jól fizetett nehéz fizikai munkát végzett (dohánytermesztés, bányászat), a gazdasági gondokkal küszködő bolgár lakossághoz képest egyre biztosabb egzisztenciát teremtett magának. 5. A bolgár vezetés eszközt keresett ahhoz, hogy elvonja a lakosság figyelmét a gazdasági csődről és a katasztrófálissá vált áruhiányról. A kormánynak el kellett terelnie a közvélemény figyelmét a gorbacsovi *peresztrojkárról* is.

Az előzetes várakozásokkal ellentétben az erőszakos cselekmények nem arattak osztatlan sikert a bolgár közvélemény előtt. Sokan emlékeztek még azokra az időkre, amikor ugyanez a párt a török kisebbséggel való békés együttélést szorgalmazta. Ilyen körülmények között az emberek nem értették, hogy miért kell valakit meghurcolni azért, ha most meg töröknek vallja magát. A muzulmánok ellenállása sok értelmiségi számára az egyre inkább lejáratódott kommunizmussal szembeni ellenállás példájává vált. Ráadásul a közvélemény pontosan értesült országa nemzetközi elszigetelődéséről a Szabad Európa Rádióból. A kommunista hatalom a világútleveél bevezetésével 1989-ben és a „Nagy Kirándulás” néven ismert kivándorlási hullám megszervezésével az utolsó sikertelen kísérletet tette a törökprobléma megoldására. Az 1989-ben Törökországba távozott muzulmánok számát pontosan máig sem sikerült meghatározni, mivel sok menekült a kedvezőtlen anyaországi fogadtatás miatt visszatért Bulgáriába.

Az 1992-es népszámlálási adatok alapján a mai Bulgáriában hét millió 373 ezren vallják magukat kereszténynek és 1 078 000-en muzulmánnak. A megkérdezett bolgárok 98, a cigányok 60 és a törökök 1 százaléka nyilatkozott úgy, hogy keresztény. A vizsgált törökök 98, cigányok 39 és bolgárok 2 százaléka vallotta magát muzulmán vallásúnak. Bár a tanulmány nem említi, de a legutolsó adat azt bizonyítja, hogy a jelenleg is folyó bolgár propaganda ellenére a pomák lakosság óriási többsége továbbra is vállalja török nemzetiségét, bár anyanyelve a bolgár. A népszámlálási adatok azonban nem fedik le a teljes valóságot. Sokan a társadalmi beilleszkedés felgyorsítása végett igyekeznek a környék többségébe beolvadni. Így a bolgár többségű Kelet-Rodopében a pomákok és a muzulmán cigányok jelentős számban vallják magukat bolgárnak, ugyanakkor a muzulmán többségű Nyugat-Rodopében a pomákok és a cigányok teljes mértékben töröknek vallják magukat. Azonban azt sem szabad elfelejteni, hogy a falusi emberek körében a bolgárok számára a pomákok törökök, a törökök körében a pomákok félig bolgárok, és a cigány mindenki számára cigány marad, függetlenül attól, hogy minek vallotta magát.

A könyv egy, már említett érdekes szociológiai tanulmányt is ismertet, melynek készítői a különböző vallású etnikumok mindennapi együttélésével kapcsolatban az alábbi következtetéseket vonják le: 1. A mindennapi kapcsolatokban komoly ellentét sehol sem tapasztalható. 2. Vallási szélsőségesnek csupán a muzulmánok és a keresztények 5 százaléka nevezhető. 3. Az erőszakmentesség ellenére minden közösségben erős előítéletek és sztereotípiák élnek a másikkal szemben. 4. Mind a bolgárok, mind a muzulmánok leginkább a cigányokkal szemben mutatnak intoleranciát. 5. A másik közösségről szóló rémhíreket az emberek személyesen általában nem tapasztalták, a sajtóból értesülnek róla. 6. A bolgár közvélemény egyrészt elítéli a zsvikovi erőszakot, elismeri a szabad vallásgyakorlás és névhasználat jogát, azonban elképzelhetetlennek tartja a kollektív kisebbségi jogok bevezetését. 7. A muzulmánok többsége Todor Zsvikovval és a Bolgár Kommunista Párttal azonosítja az 1984-85-ös erőszakot, nem a bolgárság egészével. 8. Az északkelet-bulgáriai török társadalom sokkal jobban integrálódott, mint a rodopei. Komolyabbnak nevezhető kölcsönös utálat és etnikai feszültség leginkább csak a fele-fele arányban lakott Kardzsali városában és annak környékén tapasztalható.

A tanulmánykötet az alaposnak nevezhető, muzulmánokkal foglalkozó rész mellett igen érdekes írást közöl a bulgáriai zsidóság történelméről is. A phszkai és a ruszei régészeti

leletek arról tanúskodnak, hogy a mai Bulgária területén már a római korban éltek zsidó közösségek. Jelentősebb izraelita kolóniákról azonban csak azután beszélhetünk, hogy a Spanyolországból elűzött szefárdok megérkeztek a Török Birodalomba. Bár az újonnan érkezettek, mivel nem voltak muzulmánok, adófizető másodrangú állampolgároknak számítottak, ám saját hierarchiájukat kialakítva gyorsan megtalálták helyüket a balkáni nagyvárosokban. A bolgár közvélemény körében is jelen volt az Európára jellemző antiszemitizmus, melynek okai a könyv szerzői szerint a következők voltak: 1. A bolgár paraszti rétegek kizsákmányolói (gazdagabb keresztény földbirtokosok és a török birodalmi apparátus) a városokban éltek, ahová a zsidóság is kivétel nélkül letelepedett. 2. „A keresztény gyermekek véréből ivó zsidókról” szóló rémtörténetek Európához hasonlóan a középkori Bulgáriában is terjedtek. 3. A zsidóság jobban elfogadta a török uralmat, ami miatt a bolgárok árulóknak és a törökökkel kollaborálóknak tartotta őket. 4. A birodalom adószedői a görögök és a zsidók voltak, mivel ez a két nemzetiség rendelkezett megfelelő pénzügyi tapasztalappal. 5. A bulgáriai zsidók is önkéntes izolációban éltek.

A XVII. és a XVIII. században a Habsburg Birodalom területéről sok askenázi zsidó menekült Bulgáriába. Ők hozták létre a jelentős ruszei és vidini izraelita közösségeket. A XVIII. században a helyi zsidóság egyre jelentősebb szerepet játszott a gazdaságban. A birodalom első bankját a zsidó származású Arie család hozta létre a XVIII. században Szamokovban. A felszabadulást megelőző időszakban a már említett nagy jelentőségű bolgár forradalmi sajtó elmarasztalta a zsidó közösségeket, mert azok együttműködtek a törökökkel. Ettől függetlenül az 1878-as tirnovói alkotmány az ország muzulmán kisebbségéhez hasonlóan a zsidóságvallási jogait is biztosította.

Az ország zsidósággal szembeni toleranciájára jellemző, hogy bár Borisz cár Hitler szövetségese volt, a bulgáriai zsidóságot a német nyomás ellenére nem deportálták, illetve egyetlen zsinagógát sem romboltak le a fasizmus éveiben. Hitlernek mindössze annyit sikerült elérnie, hogy a bolgár nemzetgyűlés elfogadta az úgynevezett *Nemzetvédelmi törvényt*, mely szerint a korábban a bolgár elittel elvegyült tehetősebb zsidó rétegnek ki kellett költöznie Szófiából, továbbá minden izraelitának kötelező volt hordania a sárga csillagot (azoknak a zsidó származású állampolgároknak, akik harcoltak az első világháborúban, „csak” sárga keresztet kellett viselniük). Más volt azonban a helyzet a Bulgária által megszállt görögországi és jugoszláviai területeken. Trákiában és Macedóniában a visszatért bolgár közigazgatásnak meg kellett engednie, hogy a németek deportálják a helyi zsidókat. A macedóniai zsidóság elhurcolásában vett részt, a vádak szerint, Kurt Waldheim, az ENSZ későbbi főtitkára, Ausztria egykori elnöke.

A háború után a baloldali zsidó értelmiség komoly szerepet töltött be a kommunista pártban. Ez a helyzet azonban az 1949-es moszkvai antiszemita perek hatására fokozatosan megszűnt, bár a bolgár kommunisták ilyen jellegű megnyilvánulásait össze sem lehet hasonlítani a szovjet vagy a lengyel elvtársak tudatos zsidóellenes politikájával. Erre a legjobb példa, hogy a bolgár kommunisták az ötvenes években nem akadályozták meg az ország zsidó lakosságának szinte teljes körű kivándorlását Izraelbe. Kelet-Európában ez szinte egyedülálló volt.

A harmadik bulgáriai kisebbség, mellyel a kötet foglalkozik, a cigányság. Azonban a szerző is elismeri, hogy bár a cigány etnikum valószínűleg már a XI. században megjelent a Balkán-félszigeten, velük igazából a XX. század végéig tudományos szinten senki sem foglalkozott, így a törökökhöz vagy a zsidókhoz hasonló történelmi elemzést róluk nem lehet írni. A szerző ezért is csak a cigányság számarányával kapcsolatos vitákról, az erőszakos urbanizációról, a romák jelenlegi vallási hovatartozásáról, a cigány-munkanélküliségről és bűnözéséről, illetve a velük szembeni erős intoleranciáról ír.

A tanulmánykötetről összességében elmondható, hogy a bulgáriai muzulmán és zsidó kisebbségek helyzetének megértéséhez alapos és elengedhetetlen történelmi háttérrel ad. A

cigányságról szóló rész azonban hiányos, továbbá személy szerint sajnálom, hogy a könyv csak megemlíti a 140 ezres örmény közösséget és a vlah kisebbségeket, melyek szintén fontos szerepet játszottak az ország történelmében.

Klein András